

24. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
25. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология: Учеб. для филол. спец. вузов. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1990. – 415 с.
26. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – 316 с.
27. Шерцль В. О словах с противоположными значениями (или о так называемой энантиосемии) // Филологические записки. – Воронеж, 1883. – Выпуск V–VI. – С. 1–39.
28. Шмелев Д.Н. Проблема семантического анализа лексики (На материале русского языка). – М.: Наука, 1973. – 280 с.
29. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. – М.: Просвещение, 1977. – 335 с.
30. Greimas A.J. Sémantique structurale: Recherche de méthode. – Paris: Librairie Larousse, 1966. – 262 p.
31. Leisi E. Der Wortinhalt. Seine Struktur im Deutschen und Englischen. – Heidelberg: Quelle und Meyer, 1953. – 119 S.

Л.М. Голіченко

ТВОРЕННЯ НАЗВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОРНОГО ПОЛЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Лексика сільського господарства як з погляду семантики, так і з погляду словотворчої будови характеризується неоднорідністю. В. Дорошевський, характеризуючи значення студій зі словотвору, писав, що без упорядкованого словотвору немає упорядкованої семантики [2, с. 210].

Назви сільськогосподарських угідь, зокрема орного поля, в українській мові мають давню історію формування, саме тому її основу складають загальноживані мовні утворення. На сучасному етапі ця група лексики активно збагачується новими словами. Це пояснюється інтенсивним зростанням попиту на землю як природний ресурс, а також розвитком інноваційних технологій обробітку землі. Зазначені чинники вимагають вербалізації, що відбувається переважно за допомогою грецьких та латинських основ і формантів через посередництво німецької, англійської, французької та інших мов. Цим і зумовлена своєрідна формально-смилова строкатість назв орного поля в українській мові з погляду походження і відповідно творення.

Словотворча система назв орного поля у лінгвістичному аспекті не була об'єктом спеціального дослідження, що і зумовлює актуальність розвідки та становить певний науковий інтерес.

Основний принцип словотворчого аналізу, як зазначає І. Ковалик, полягає в тому, що при членуванні слова треба встановлювати сучасні живі словотворчі зв'язки між похідним і основним (початковим) словом з позиції сучасної сітки словотворчих асоціацій у синхронному плані [4, с.35].

Словотвірна структура назв орного поля характеризується різними типами засобів творення. Їх можна поділити на два основні типи: однослівні найменування (прості і складні слова) і терміни-словосполучення. При аналізі словотвірно-структурних особливостей назв орного поля враховується, що формування їх відбувалося шляхом деривації, термінологізації загальноживаної лексики, запозичень іншомовних слів, утворення термінологічних словосполучень. Словотворчі ресурси, з яких уже утворились нові слова, беруть участь у визначенні різних словотворчих способів – морфологічного, морфолого-синтаксичного, синтаксико-морфологічного, синтаксичного, лексико-морфологічного, лексико-семантичного, фонетичного, зворотного та контамінаційного. І. Ковалик зазначає, що “залежно від виду і роду словотворчих ресурсів, матимемо відповідні способи словотвору, в кожному з яких закладені готові мовні будівельні резерви, що стають живими елементами нових слів – неологізмів” [5, с.4]. Отже, за основним компонентом форманта похідні слова поєднують-ся у способи словотвору. Під лінгвістичним терміном “способи словотвору” розуміються всі структурно різні шляхи і прийоми творення слів у результаті використання всіх наявних у мові словотворчих засобів.

Основними способами творення назв орного поля є морфологічний та творення складених номінативних одиниць. Морфологічний спосіб творення слів, що полягає у з’єднуванні афіксальних морфем з кореневою частиною слова в одне слово за певними словотворчими моделями, правилами, тенденціями, представлений своїми основними різновидами: афіксацією та складанням. Продуктивність морфологічного способу пояснюється тим, що в термінах, утворених цим способом, закладені основи структурної систематизації, тобто на позначення однотипних понять використовуються однотипні способи словотворення. Основним типом морфологічного словотвору є афіксація (префіксація і суфіксація). Домінантним при дослідженні вказаної лексико-семантичної групи лексики у розрізі деривації є суфіксальний спосіб, що полягає у з’єднанні з коренем або й з похідною словотворчою основою форманта.

Віддієслівні іменники на позначення осіб виражають значення “носій процесуальної ознаки”. Словотвірні типи віддієслівних іменників об’єднують назви особи як виконавця певної дії або роду її заняття: *дослідник, складальник, боронувальник, жнець, волочильник* та ін. Серед власне мовних формантів найпродуктивнішими є типи субстантивів та віддієслівних іменників із суфіксами: **-ник (-івник), -льник** (відповідно): *буряківник, городник, огородник, загородник, баштанник, рільник, здольщик, кагатник, межовик, кукурудзівник, рослинник; поливальник, політник, боронувальник, вигортальник, проорник, луцильник, копальник, молотник, обробник, осушувальник, дослідник, саджальник, садильник, сапальник, сапувальник, сівальник, сійник, сіяльник, волочильник; -ар (-яр)*, що приєднуються переважно до повної або усіченої основи: *плугар, жаткар, жниввар, льонар, конопляр, картопляр, строкар*.

Вузька спеціалізація, яку виконує людина (або машина), дій і процесів приводить до швидкого зростання обсягу наукової і сільськогосподарської термінології та сприяє активізації словотвірних моделей, за якими творяться назви осіб жіночої статі, що виражають їх діяльність, рід занять, фах, процесуальні ознаки. Іменники, що є назвами осіб жіночої статі, мотивуються іменниками, які є назвами осіб чоловічої статі. Для творення назв осіб жіночої статі найпродуктивніше використовуються суфікси **-иц(я)**, **-ниц(я)**, які приєднуються до повної або усіченої основи дієслів: *боронувальниця, жниця, поливальниця, політниця, дослідниця, маркірувальниця, калібрувальниця, копальниця, молотниця, обробниця, сапальниця, сапувальниця, сіяльниця*; або іменників: *буряківниця, городниця, огородниця*. Менший ступінь продуктивності виявляє суфікс **-к(а)**, який приєднується після суфікса на позначення осіб чоловічої статі: *агрономка, плугатарка, строкарка*. У досліджуваній групі наявний лише поодинокий дериват категорії осіб із таких паралельних відповідників, як назва чоловічої і жіночої статі. Такі іменники позначають рід діяльності, яку віддавна виконували тільки жінки або майже винятково жінки: *шарувальниця*.

Історично сформовано категорія зменшеності-збільшеності на основі вираження реальних ознак предметів – малого або великого розміру, малих форм і т. ін. – поступово почала виражати і суб'єктивне ставлення до реалій. Для її вираження в досліджуваній групі назв орного поля широко використовуються зменшувально-емоційні суфікси, які, приєднуючись до твірної основи, надають новоутвореному слову відтінків здрібнілості, формують різні експресивно-оцінні значення дериватів. Значну групу слів становлять зменшувально-емоційні іменники, які залежно від контекстуального оточення можуть виражати як реальну зменшеність-збільшеність предмета, так і позитивну чи негативну його оцінку. Найпродуктивнішими є афікси: 1) **-к(а)**: *гривка, брилка, загінка, нивка*; 2) **-чик(а)**: *загінчик, городчик, огородчик, женчик*; 3) **-ець**: *городець, огородець, загінець, загонець*.

Серед іменників, які вказують на місце, означене мотивуючим словом, виділяється семантичний підтип з архісемою на позначення рослини, що росла на цій ділянці землі: поле з-під пшениці, жита, ячменю, вівса, кукурудзи, гречки, гороху, льону, конопель, картоплі. В українській літературній мові ця група має спільну словотворчу будову здебільшого з суфіксом **-ище**: *пшеничище, пшеничнище, житнище, вівсище, кукурудзище, гречанище, гороховище, льонище, коноплище, картоплище* й паралельні утворення з суфіксом **-ище** та **-исько**: *житнище* і *житнисько* та ін. В українській народно-розмовній мові, як зазначає П. Гриценко, співвідношення утворень із суфіксами **-ище** і **-исько** зовсім інше: діалектних структур із суфіксом **-исько** значно більше, ніж у літературній мові, хоч продуктивнішим для творення назв полів з-під сільськогосподарських культур є словотворчий тип, що складається з прикметникової або іменникової основи і суфікса **-ище** [1, с.29].

Віддієслівні іменники репрезентують ономасіологічну категорію процесуальності. Найпродуктивнішими суфіксами для вираження процесуальності є суфікси **-нн-**, **-інн-**, **-енн-**: *апробовування, букетування, боронування, вапнування, виснаження, волочіння, гноєння, гноїння, дискування, жнивування, коткування, кротування, культивування, лункування, луцення, межування, мотиження, молотіння, мульчування, оброблення, парування, поливання, поління, садіння, садження, садження, сіяння, шарування, шлейфування, штикування, насівання, парування, торфування, щілювання*. Ці суфікси можуть додаватися як до власне мовних, так і до запозичених основ: *коткування, грейдерування, апробування, шлейфування, культивування, дискування*. Значну кількість назв орного поля складають іншомовні слова з суфіксами **-аці(я)** та **-ізаці(я)**, зокрема *культивуація, мінералізація, гербігація, дезаградація ґрунту, соляризація*.

Активно творяться віддієслівні дієприкметники назв орного поля з афіксами **-н-**, **-ен-**, **-ан-**: *ораний, полений, луцений, волочений, мотижений, скороджений, копаний, сапаний, оброблений, топтаний, утрамбований*. Відсубстантивні прикметники назв орного поля творяться з допомогою формантів **-ов-**, **-ев-** (**-єв-**): *польовий, лановий, зяблевий (зябльовий), ділянковий, клиновий, шматковий, грудковий*; а також з суфіксами **-аст-** (**-яст-**), **-ист-**, **-уват-**, які виражають додаткову або надмірно виявлену до основної ознаки предмета: *бриластий, борозенчастий, борознистий, гребінчастий, гребенястий, бриластий, брилистий, брилуватий, грудкуватий, грудочкуватий*.

Назвам сільськогосподарських угідь на позначення орного поля також властивий і префіксальний спосіб словотвору. У досліджуваній групі дієслівні префікси виконують як модифікаційну, так і словотворчу роль. Особливо розвинену систему мають у назвах процесів обробітку орної землі. Модифікаторами видового значення виступають префікси **у-** (**в-**), **з-** (**зі-**, **с-**), **на-**, **по-**, **при-**, **ви-**, **за-**, **під-**, **пере-**, **об-**, **роз-**, **о-**: *гноїти – угноїти (вгноїти), вигноїти, перегноїти, загноїти, підгноїти; борознити – виборознити, зборознити, проборознити, поборознити, переборознити; боронувати – приборонувати, проборонувати, поборонувати; копати – викопати, накопати, прикопати, закопати, підкопати, перекопати, обкопати; воложити – поволожити, заволожити, перезволожити, підволожити; волочити – заволочити, зволочити, доволочити, перезволочити, приволочити, розволочити, проволочити; коткувати – закоткувати, прикоткувати; культивувати – закультивувати, окультивувати, прокультивувати; молотити – змолотити, замолотити, обмолотити, намолотити, перемолотити, підмолотити, помолотити, розмолотити, промолотити, умолотити; мотижити – помотижити, перемотижити, підмотижити; орати – зорати, приорати, поорати, переорати, підорати, розорати, оборати, виорати, наорати, доорати; сіяти – засіяти, пересіяти, досіяти, підсіяти, обсіяти, насіяти, усіяти; садити – досадити, висадити, підсадити, пересадити, засадити, обсадити, насадити; ралити – зралити, проралити, перералити, поралити; жати – зжати, дожати, пожати,*

обжати, нажати, ужати. Малопродуктивним цей спосіб словотвору є для субстантивів назв орного поля – було зафіксовано лише поодинокі форманти з мутаційною функцією: із заперечною семантикою **не-**: *невгіддя* та афіксоїд **напів-**: *напівпар*. Ці префікси позбавлені транспозиційної та модифікаційної функцій.

Суфіксально-префіксальний спосіб як різновид комбінованого, або змішаного, способу словотворення зводиться до одночасного приєднання суфікса і префікса до твірної основи, але для досліджуваної групи назв орного поля є малопродуктивним. Найчастіше назви орного поля утворюються від іменних основ. Найуживаніші префікси **за-**, **без-**, **по-**, а з суфіксів – **-ок**, **-ник**: *замежок, безземельник, помірок*. Більш широко використовується префіксально-суфіксально-постфіксальний спосіб творення назв орного поля, при якому формантом є поєднання трьох словотворчих засобів – префікса, суфікса, постфікса. Твірною базою дериватів виступають дієслова, в яких суфікс основи залишається без змін, а префікс може виступати як з модифікуючим (видовим), так і з кваліфікуючим (дериваційним) значеннями: *молотити – молотитися, молотити – промолотити, промолотитися; полоти – полотися, шарувати – шаруватися, шарувати – прошарувати, прошаруватися*. У досліджуваній групі спостерігається і подвійна, рідше потрійна префіксація, яка зводиться до приєднання префікса **по-** до префіксованих дієслів та виражає значення інтенсивності, великого поширення, ступеня вияву дії: *понажирати, понакопувати, понамолочувати, понасівати, пообжирати, пообкопувати, пообмолочувати, пообсівати, поперемолочувати, попересівати, попідгортати, попідкопувати, попрополювати, попрокопувати*. Афікс **попо-** є поодиноким формантом, зафіксований у лексемі *попокопати*, який, приєднуючись до безпрефіксного дієслова *копати*, надає йому значення багатократно повторюваної дії. Крім власне мовних формантів, у творенні назв орного поля беруть участь і запозичені префікси **ре-**, **де-**: *рекультивация, детоксикация, дезаградация*. Отже, префіксально-суфіксальний спосіб виконує мутаційну функцію (змінює семантику слова), а також зберігає частиномовну належність похідного слова.

Безафіксний словотвір (нульова афіксація) назв орного поля використовується при творенні віддієслівних дериватів та зводиться до відсікання частини дієслівної основи. Твірними для дериватів виступають префіксальні дієслова, рідко безпрефіксні. Зокрема, це назви процесів обробітку орного поля – похідні іменники, мотивовані дієсловами з різними префіксами: **за-** (*засівати → засів*), **про-** (*просівати → просів*), **пере-** (*пересівати → пересів; переділити → переділ; перележати → переліг*), **при-** (*присівати → присів*), **недо-** (*недосівати → недосів*), **на-** (*наділити → наділ*); *зяблювати → зяб*.

До найпродуктивніших після афіксації способів словотвору назв сільськогосподарських угідь на позначення орного поля належить і основоскладання (композиція), що полягає у поєднанні основ за допомогою інтерфікса або без нього. У складних словах поєднуються стислість і

семантична насиченість, проявляється економія мовних засобів. Аналіз фактичного матеріалу дає змогу виділити такі типи композитів назв орного поля:

1) субстантиви, мотивовані сполученням іменника з дієсловом, що позначають галузі наук про землю: *грунтознавство, землезнавство, агрогрунтознавство, хліборобство, полеводство, рослинознавство*; процеси виробництва: *землезрошення, землевпорядження, землевпорядкування, землекористування, ґрунтоутворення, льонозбирання, хлібозбирання*; процеси виробництва, які утворюються на базі іншомовних слів: *електромолотіння, електромолотьба, електрооранка, електроорання*. Значна частина іменників твориться за допомогою слів українського походження, які набули значення суфіксоїдів (**-роб, -вод**): *хлібороб, землероб, полевод*; або іншомовних префіксоїдів (**агро-**), (**моно-**), що є складовим композитів: *агроділянка, агрокультура, агрогрунтознавство, агроном, агрономка, агрокомплекс, агромеліорація, агромінімум, монокультура*.

2) іменники, мотивовані словосполученням з предикативним зв'язком: *багатоземелля, багатопілля, малоземелля*;

3) похідні прикметники, утворені приєднанням прислівника до суфіксальної прикметникової основи: *багатоземельний, багатопільний, малоземельний*;

4) прикметники, які творяться на основі словосполучень іменника і дієслова (дієприкметника) з суфіксацією другої основи: *грунтозахисний, ґрунтознавчий, ґрунтообробний, ґрунтотворний, ґрунтоутворювальний, землевпорядкувальний, землевпорядний, землеробський, паропросапний, хлібозбиральний, хліборобний, хліборобський, полезахисний*.

5) субстантиви, мотивовані сполученням займенника-префіксоїда *сам* зі значеннями “дія, замкнена в самому предметі”, “певна ознака, наявна в самому процесі” з іменником дієслівного походження або з прикметником: *самосій, самосійка, саморослий, самосійний*.

6) іменники, мотивовані сполученням ‘прикметник + іменник з нуль-суфіксацією’: *чорнозем, бурозем, сірозем, червонозем, жовтозем*.

7) субстантиви, які творяться за моделлю ‘числівникова основа + іменник’ за допомогою інтерфікса **-и-** (**-о-**): *двопілля, семипілка, семипілля, чотиріпілля, шестипілля*.

Словоскладання (юкстапозити), що супроводжується процесом тісного зближення двох компонентів і переростанням їх в одне слово, є непродуктивним способом словотвору назв орного поля. Зафіксовано лише синонімічні юкстапозити *земля-мати* та *земля-ненька*.

У назвах сільськогосподарських угідь на позначення орного поля складені найменування як тип номінації відіграють особливу роль. Лексикографічні джерела фіксують 120 лексикалізованих словосполучень назв орного поля. Здебільшого, це іменні двослівні, рідше трислівні, словосполучення, стрижневим словом яких виступає іменник (віддієслівний іменник, композит) з основним семантичним навантаженням, а прикметник (дієприкметник) вказує на супутні семи семемами: *угіддя сільськогосподарське*,

угіддя кормове, угіддя земельне, борозна розгінна, борознування переривчасте, зрошувані поля, буферна смуга, землеробство богарне, зрошуване землеробство, пар чистий, пар чорний, пар кулісний, вапнування ґрунтів, земельна рента, землі еродовані, землі запільні, землі орні, землі порушені, землі рекультивовані, землі цілинні, саморосла земля, вживне поле, важкі ґрунти, зяб пізній, орний шар, меліорація ґрунту, наділ землі, обробіток зяблевий, обробіток ґрунтозахисний; угіддя кормове польове, угіддя кормове природне, паровий обробіток ґрунту. Семантично неподільні дієслівні словосполучення для досліджуваної групи також є продуктивними, зокрема, це двослівні утворення: *лежати перелогами, піднімати перелоги (переліг), сіяти (висівати) під покрив, підіймати пар (пари), орати на (під) пар, орати (оранка) на зяб, злуцувати (злуцити) стерню*. Малопродуктивними є словосполучення з стрижневим віддієслівним субстантивом та прислівником зі значенням “спосіб дії”: *оранка всклад (усклад), оранка врозгін (урозгін)*.

Отже, творення назв сільськогосподарських угідь на позначення орного поля відбувається за загальними законами української мови. Найпродуктивнішими способами є морфологічний, зокрема суфіксація, та творення складених номінативних одиниць, значна частина окреслених термінів – результат транслітерації слів іншомовного походження.

Література:

1. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наукова думка, 1990. – 269 с.
2. Doroszewski W. Kategorie slowotworcze // Doroszewski W. Studia i szrice jezyjznawcze. – Wydawnictwo Naukowe, 1962. – s. 205 – 222.
3. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 186 с.
4. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів: Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І.Франка, 1958 – 1960. – Вип. 1.: Словотворчі частини слова. – 79 с.
5. Питання словотвору / За ред. І.І. Ковалика. – К.: Вища школа, 1979. – 191 с.
6. Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі: Посібник для вчителів. – 2-ге вид., перероб. – К.: Рад. шк., 1985. – 127 с.
7. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. –К.: Вища школа, 2005. – 429 с.

О.П. Дубчак

МОВНА КАРТИНА СВІТУ ЯК ОБ’ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Кожна мова відображає певний спосіб сприйняття і пояснення світу, притаманний лише тому народу (нації), який цією мовою користується. Сукупність уявлень про світ, які закріплені у значеннях різних слів і виразів мови, складається у певну єдину систему поглядів і установок, що тією чи